

พิธีอาบน้ำมนต์วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร: ความทรงจำของ สังคมและสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรม*

The Sacred Water Bathing Ritual at Wat Hong Rattanaram Ratchaworawihan: Social Memory and Cultural Symbols

วิศรา อนันตโท และทวรรณเทพ มงคลศิริ

Warisara Anantato and Tawanthep Mongkolsiri

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ประเทศไทย

โรงเรียนกรุงเทพคริสเตียนวิทยาลัย สำนักงานพันธกิจการศึกษามูลนิธิสภาคริสตจักรในประเทศไทย

Srinakharinwirot University, Thailand

Bangkok Christian College, (Church of Christ in Thailand-Education Mission Office, Thailand

Corresponding Author, E-mail: warisaraa@g.swu.ac.th

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการสร้างพิธีอาบน้ำมนต์ วิเคราะห์สัญลักษณ์และความหมายในพิธีอาบน้ำมนต์ที่วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร ตลอดจนศึกษาบทบาทของพิธีอาบน้ำมนต์ที่มีต่อชุมชนและสังคมร่วมสมัย โดยรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร เอกสารอิเล็กทรอนิกส์ และงานภาคสนามทั้งการสัมภาษณ์และการสังเกต

ผลการวิจัยพบว่า

1. พิธีอาบน้ำมนต์ที่วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารสร้างขึ้นจากความทรงจำทางสังคมผ่านเรื่องเล่าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและความเชื่อเดิมเรื่องน้ำศักดิ์สิทธิ์
2. ความหมายของสัญลักษณ์ในพิธีอาบน้ำมนต์ที่วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร พบวัตถุสัญลักษณ์และพฤติกรรมสัญลักษณ์แทนอำนาจเหนือธรรมชาติที่แสดงให้เห็นการนับถือสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในฐานะบุคคลศักดิ์สิทธิ์ และพบสัญลักษณ์ที่แสดงความเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร
3. สัญลักษณ์ในพิธีอาบน้ำมนต์มีบทบาทต่อชุมชนและสังคมในการสร้างสำนึกทางประวัติศาสตร์ การสร้างอัตลักษณ์ของชุมชน และการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัยมีคุณค่าต่อการ

*ได้รับบทความ: 22 สิงหาคม 2568; แก้ไขบทความ: 11 ธันวาคม 2568; ตอรับตีพิมพ์: 23 ธันวาคม 2568

Received: August 22, 2025; Revised: December 11, 2025; Accepted: December 23, 2025



ศึกษาด้านคติชนสร้างสรรค์และมานุษยวิทยาศาสนา ผลจากการศึกษาชี้ให้เห็นความสำคัญของทุนวัฒนธรรมที่สามารถนำมาสร้างสรรค์เป็นกิจกรรมท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่ส่งเสริมเศรษฐกิจชุมชนและการอนุรักษ์ประเพณีในบริบทร่วมสมัย พิธีกรรมดังกล่าวจึงเป็นตัวอย่างของการผสมผสานมิติทางศาสนา เศรษฐกิจ และสังคมเข้าด้วยกันอย่างกลมกลืน

คำสำคัญ: ประวัติศาสตร์เรื่องเล่า; พิธีอาบน้ำนาค; มโนทัศน์; สัญลักษณ์ทางวัฒนธรรม

Abstract

This study aims to examine the sacred water bathing ritual, analyze the symbols and meanings embedded in the ritual at Wat Hong Rattanaram Ratchaworawihan, and examine its roles in contemporary community and societal contexts. Data were collected through documentary research, electronic sources, and fieldwork, including interviews and participant observation.

The results revealed that:

1. That the ritual is grounded in social memory, drawing upon local historical narratives and enduring beliefs in the sanctity of water.
2. The symbolic meanings embedded in the sacred water bathing ritual at Wat Hong Rattanaram Ratchaworawihan encompass both material and behavioral symbols that represent supernatural power. These elements reflect the veneration of King Taksin the Great as a sacralized figure and identify symbolic markers that designate the temple as a sacred space within the ritual landscape.
3. The symbols embedded in the sacred water bathing ritual play a vital role in both community and societal contexts. They contribute to the construction of social meaning, the cultivation of historical consciousness, the articulation of communal identity, and the promotion of cultural tourism. These findings not only illuminate the dynamics of invented traditions but also contribute to broader discussions in Creative Folklore and Anthropology of religion. The findings highlight the importance of cultural capital as a foundation for designing meaningful and sustainable cultural tourism initiatives that stimulate local economies and safeguard traditional practices in contemporary contexts. The ritual thus serves as a compelling example of the seamless integration of religious,



economic, and social dimensions within a dynamic cultural system.

Keywords: Historical Narrative; The Sacred Water Bathing Ritual; Concepts; Cultural Symbols

1. บทนำ

เรื่องเล่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันมีการเล่าเรื่องในหลายรูปแบบ และเนื้อหา แหล่งข้อมูลที่น่ามาอ้างอิงมีทั้งจากพงศาวดาร หนังสือ เรื่องเล่ามุขปาฐะ ผู้เขียนส่วนใหญ่ยกย่องเชิดชูสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในฐานะวีรบุรุษ แต่มีเรื่องเล่าจำนวนหนึ่งพยายามนำเสนอเนื้อหาในลักษณะ “เชิงอกินหาร” สะท้อนให้เห็นว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชไม่ได้เป็นแค่กษัตริย์ในโลกสามัญเท่านั้น แต่ยังเป็นผู้มีบุญญาธิการในโลกศักดิ์สิทธิ์อีกด้วย จากเรื่องเล่าเชิงอกินหารนี้ทำให้เกิดความเชื่อและความศรัทธาจึงนำไปสู่การสร้างประกอบกับการมีวัดมุงคลและมีพิธีบูชาสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจำนวนมากซึ่งเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้สถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชยกฐานะจากกษัตริย์สู่บุคคลศักดิ์สิทธิ์ในสังคมไทยได้อย่างเป็นรูปธรรม ดังจะเห็นได้จากงานวิจัยเรื่อง พลวัตของเรื่องเล่าและพิธีกรรมบูชาสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในพื้นที่ฝั่งธนบุรี จังหวัดกรุงเทพมหานครของธรรมเทพ มงคลศิริ (2565, หน้า 126-127) พบว่า การสร้างเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับความเชื่อและความศักดิ์สิทธิ์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ก่อให้เกิดการสร้างพิธีกรรมบูชาสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในระดับปัจเจกบุคคล

หนึ่งในพื้นที่ที่สะท้อนกระบวนการดังกล่าวได้ชัดเจนคือ วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร ซึ่งเป็นเพียงพื้นที่เดียวจัดพิธีกรรมโดยชุมชน แตกต่างไปจากพื้นที่ในบริเวณใกล้เคียงที่มักจัดโดยภาครัฐ และยังมีพิธีกรรมที่น่าสนใจ ได้แก่ พิธีอาบน้ำมนต์ ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นพิธีที่เกิดขึ้นตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ทางวัดได้รื้อสร้างพิธีนี้ขึ้นมาเพื่อสร้างภาพลักษณ์ใหม่ให้กับชุมชน โดยอาศัยเรื่องเล่ามารองรับอย่างไรก็ตามพิธีกรรมดังกล่าวหยุดไปเนื่องจากสถานการณ์โควิดและกลับมาอีกครั้งในปี 2567 การรื้อฟื้นพิธีดังกล่าวช่วยผลิตซ้ำความทรงจำของชุมชนและคนในสังคมว่า ในอดีตที่ผ่านมาวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารแห่งนี้เคยเป็นสถานที่สำคัญในสมัยธนบุรี พิธีอาบน้ำมนต์ดังกล่าวจึงมีวัตถุประสงค์เพื่อสร้างอัตลักษณ์และความเป็นมาร่วมกันของคนในชุมชนและกลุ่มลูกหลานสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ด้วยเหตุนี้จึงทำให้วัดหงส์รัตนารามเป็นพื้นที่แห่งความทรงจำร่วมกัน ในอีกนัยหนึ่งพิธีอาบน้ำมนต์จึงเป็นพิธีที่สร้างขึ้นเพื่อเสริมสร้างความรู้สึกและสำนึกทางประวัติศาสตร์ในหมู่ประชาชนในพื้นที่ ผ่านการสร้างพื้นที่แห่งความทรงจำ (Sites of Memory) ด้วยการใช้พิธีกรรมเป็นเครื่องมือ

อย่างไรก็ตาม งานศึกษาที่ผ่านมา เช่น งานของธรรมเทพ มงคลศิริ, อภิวัฒน์ สุธรรมดี และ อัครวิทย์ เรืองรอง (2565, หน้า 97-113) ซึ่งมุ่งวิเคราะห์เรื่องเล่ากับการสร้างสรรค์พิธีกรรมบูชาสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในกรณีวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร ยังให้ความสำคัญกับพิธีบวงสรวงสมเด็จพระ



พระเจ้าตากสินมหาราชเป็นหลัก โดยยังมิได้ศึกษาพิธีอาบนํ้ามนต์ในเชิงลึกว่าสร้างขึ้นจากอะไร มีสัญลักษณ์ในพิธีกรรมที่สะท้อนความหมายทางวัฒนธรรมอย่างไร และสัญลักษณ์เหล่านี้มีบทบาทเชิงสังคมในฐานะเครื่องมือผลิตซ้ำความทรงจำร่วมของชุมชนและมีบทบาทหน้าที่ต่อชุมชนและสังคมอย่างไร ช่องว่างของงานวิจัยในประเด็นนี้จึงเปิดโอกาสให้ผู้วิจัยสามารถศึกษาพิธีอาบนํ้ามนต์ในฐานะ “ระบบสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรม” ที่เชื่อมโยงระหว่าง เรื่องเล่าความทรงจำ ความเชื่อ พิธีกรรม และสังคมในปัจจุบันได้อย่างลึกซึ้งเพื่อให้เข้าใจบทบาทของพิธีอาบนํ้ามนต์ที่มีต่อชุมชนและสังคมร่วมสมัยยิ่งขึ้น

ทั้งนี้ งานศึกษานี้ผู้วิจัยจะใช้กรอบแนวคิดเรื่อง ความทรงจำทางวัฒนธรรม (Cultural Memory) ของ Assmann (2011) และความทรงจำทางสังคม (Social Memory) ของ Halbwachs (1992) เป็นฐานในการอธิบายโดยมองว่า ความทรงจำทางสังคม มิใช่เพียงการระลึกของปัจเจกบุคคล หากเป็นผลจากการที่ชุมชนร่วมกันคัดเลือก ตีความ และถ่ายทอดเหตุการณ์หรือบุคคลที่เห็นว่าสำคัญและควรจดจำ ส่วนความทรงจำทางวัฒนธรรมคือความทรงจำที่สังคมเลือกจะรักษาไว้และส่งต่อผ่านสัญลักษณ์ พิธีกรรม และสถานที่ ซึ่งทำหน้าที่เป็นพื้นที่แห่งความทรงจำ (Sites of Memory) ที่ช่วยยืนยันอัตลักษณ์และสร้างความต่อเนื่องระหว่างอดีตกับปัจจุบัน นอกจากนี้ผู้วิจัยจะใช้แนวคิดการศึกษาสัญลักษณ์ในพิธีกรรมของ Turner (1967) เป็นกรอบแนวคิดหลักและการศึกษาประเพณีประติษฐ์ของ Hobsbawm, & Ranger (1983) ในด้านบทบาทและหน้าที่ของพิธีกรรม ผู้วิจัยได้ประยุกต์แนวคิดของ Bascom (1965) ในการอธิบายบทบาทของพิธีอาบนํ้ามนต์ จากกรอบแนวคิดดังกล่าว พิธีอาบนํ้ามนต์จึงมิได้เป็นเพียงปฏิบัติการทางศาสนาเท่านั้น แต่ยังแฝงความหมายทางวัฒนธรรมที่ถูกนำมาปรับใช้ในสังคมปัจจุบัน

การศึกษาพิธีอาบนํ้ามนต์ของวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารจึงมีความสำคัญในเชิงวิชาการและเชิงวัฒนธรรม เพราะพิธีกรรมดังกล่าวมิได้เป็นเพียงกิจกรรมทางศาสนาหรือความเชื่อ หากยังทำหน้าที่เป็นพื้นที่แห่งความทรงจำร่วม ซึ่งหล่อหลอมความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนในชุมชนที่เชื่อมโยงเข้ากับรากเหง้าทางประวัติศาสตร์ การวิเคราะห์มิติทัศน์ในการสร้างและการตีความสัญลักษณ์ในพิธีอาบนํ้ามนต์จึงเป็นหนทางหนึ่งในการทำความเข้าใจถึงวิธีที่ชุมชนใช้พิธีกรรมเป็นเครื่องมือในการสร้างอัตลักษณ์ร่วมเสริมสร้างสำนึกทางประวัติศาสตร์ และต่อยอดเป็นกิจกรรมท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่ส่งเสริมเศรษฐกิจชุมชนและการอนุรักษ์ประเพณีในบริบทร่วมสมัย

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาการสร้างพิธีอาบนํ้ามนต์วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร
2. เพื่อวิเคราะห์สัญลักษณ์และความหมายทางวัฒนธรรมที่ปรากฏในพิธีอาบนํ้ามนต์
3. เพื่อศึกษาบทบาทของพิธีอาบนํ้ามนต์ที่มีต่อชุมชนและสังคมร่วมสมัย



3. วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) มีการศึกษาและมีการเก็บข้อมูลดังนี้

1. ศึกษาเอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยศึกษาเอกสารและรวบรวมงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับความทรงจำทางสังคม การวิเคราะห์สัญลักษณ์ในพิธีกรรม แนวคิดประเพณีประติสฐ์ บริบททางสังคมและวัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ตำนาน ความเชื่อ พิธีกรรมอาบน้ำมนต์ แนวคิดและทฤษฎีบทบาทหน้าที่ เพื่อเป็นพื้นฐานการศึกษาวิจัยในครั้งนี้

2. เก็บข้อมูลภาคสนามเพื่อการศึกษาวิจัย ผู้วิจัยเก็บข้อมูล ระหว่างปี พ.ศ. 2567-2568 ผู้วิจัยลงพื้นที่เก็บข้อมูลพิธีอาบน้ำมนต์ จำนวน 4 ครั้ง โดยกำหนดช่วงระยะเวลาในการเข้าร่วมพิธีกรรม ในช่วงที่ไม่ได้อยู่ในช่วงเวลาการทำพิธีกรรม ดังนี้ 1) วันที่ 6 เมษายน พ.ศ. 2567 ลงพื้นที่ติดต่อประสานงานเก็บข้อมูลพิธีอาบน้ำมนต์ที่วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร 2) วันที่ 7 เมษายน พ.ศ.2567 ลงพื้นที่เก็บข้อมูลพิธีอาบน้ำมนต์ที่วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร 3) วันที่ 14 กรกฎาคม 2567 ลงพื้นที่เก็บข้อมูลพิธีอาบน้ำมนต์ที่วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร 4) วันที่ 12 มกราคม 2568 ลงพื้นที่เก็บข้อมูลพิธีอาบน้ำมนต์ที่วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร

3. เครื่องมือที่ใช้เก็บรวบรวมข้อมูล ดังนี้ 1) แบบสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth interview) สัมภาษณ์วิทยากรผู้ให้ข้อมูลเพื่อการศึกษาพิธีอาบน้ำมนต์ในครั้งนี้ ผู้วิจัยมีเกณฑ์ในการคัดเลือกคุณสมบัติ ดังนี้ เป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการประกอบพิธีกรรม ได้แก่ พระสงฆ์ และเจ้าหน้าที่วัดที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับพิธีอาบน้ำมนต์ นอกจากนี้ ยังมีการสัมภาษณ์ (Interview methods) จากกลุ่มคนที่มาร่วมพิธีอาบน้ำมนต์ที่มีอายุระหว่าง 20-70 ปี จำนวน 10 คน ซึ่งทุกคนยินยอมให้ข้อมูลพร้อมทั้งอนุญาตให้ถ่ายภาพ บันทึกเสียง และเผยแพร่ข้อมูลได้ และ 2) การสังเกต (Observation methods) ผู้วิจัยเข้าร่วมสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) และไม่มีส่วนร่วม (Non-participant Observation) แบบมีส่วนร่วมคือร่วมประกอบพิธีอาบน้ำมนต์ระดับปัจเจกบุคคลที่วัดหงส์รัตนาราม และสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม คือสังเกตผู้ที่มีบทบาทเป็นผู้นำในการประกอบพิธี และผู้เข้าร่วมอาบน้ำมนต์ที่วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารเพื่อเก็บรวบรวมข้อมูล องค์ประกอบและขั้นตอนของพิธีกรรมได้อย่างครบถ้วนด้วยการสังเกต การจดบันทึก การบันทึกภาพนิ่งภาพเคลื่อนไหว และบันทึกเสียงในขณะประกอบพิธีกรรม

4. การวิเคราะห์ข้อมูล นำข้อมูลที่ได้มาศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้ระเบียบวิธีและทฤษฎีทางคติชนวิทยาที่เกี่ยวข้อง

5. เรียบเรียงและสรุปผลวิจัยนำเสนอข้อมูลแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive analytics)



4. สรุปผลการวิจัย

จากการวิจัย พิธีอาบนํ้ามนต์วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร: ความทรงจำของสังคมและสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรม สามารถสรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

1. วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร พื้นที่กับความทรงจำทางสังคมเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ความทรงจำทางสังคม (Social Memory) หมายถึง การรับรู้และการทำความเข้าใจอดีตที่ถูกสร้างขึ้นผ่านกระบวนการทางสังคม มิใช่เพียงการระลึกของปัจเจกบุคคล หากเป็นผลจากการที่ชุมชนร่วมกันคัดเลือก ตีความ และถ่ายทอดเหตุการณ์หรือบุคคลที่เห็นว่าสำคัญและควรจดจำ Halbwachs (1992) อธิบายว่าความทรงจำของแต่ละบุคคลดำรงอยู่ใน “กรอบทางสังคม” (Social frameworks) ซึ่งทำหน้าที่กำหนดทั้งสิ่งที่ควรถูกจดจำและวิธีการจดจำ ส่งผลให้ความทรงจำทางสังคมมิได้มุ่งเน้นความถูกต้องเชิงประวัติศาสตร์โดยเคร่งครัด แต่สะท้อนวิธีที่สังคมสร้างความหมายต่ออดีตตามบริบทและคุณค่าที่ถือร่วมกัน จึงมีลักษณะพลวัตและสามารถเปลี่ยนแปลงได้ตามสถานการณ์และความต้องการของชุมชนในแต่ละช่วงเวลา

จากการเก็บข้อมูลพบว่า วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารมีเรื่องเล่าทางประวัติศาสตร์และเรื่องเล่ามุขปาฐะที่สัมพันธ์กับพื้นที่จำนวนมาก และเรื่องเล่าเหล่านี้ก็มีบทบาทสำคัญในการสร้างความทรงจำทางสังคม อย่างไรก็ตามเรื่องเล่ามุขปาฐะอาจมิได้ทำหน้าที่เป็น “ประวัติศาสตร์” ในความหมายของข้อเท็จจริงที่ผ่านการตรวจสอบอย่างเป็นระบบ หากสามารถมองได้ว่าเป็น “ความทรงจำทางสังคม” ที่มีคุณค่าอย่างยิ่งในการทำความเข้าใจอดีต เพราะสะท้อนให้เห็นกระบวนการที่ชุมชนเลือกจดจำเหตุการณ์ บุคคล หรือประสบการณ์ที่มีนัยสำคัญต่อการกำหนดความหมายร่วมในสังคม กล่าวอีกนัยหนึ่ง เรื่องเล่ามุขปาฐะสามารถจัดประเภทเป็น “เรื่องเล่าทางประวัติศาสตร์เชิงความทรงจำ” ซึ่งแม้จะมีใช้ประวัติศาสตร์เชิงวิชาการที่ยืนยันด้วยหลักฐานเอกสาร แต่ก็ถือเป็นหลักฐานเชิงสังคมที่สำคัญต่อการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมและอัตลักษณ์ของชุมชน

ในกรณีของวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร แนวคิดเรื่องความทรงจำทางสังคมช่วยให้เข้าใจว่า ชุมชนได้ใช้เรื่องเล่า พิธีกรรม เป็นกลไกในการสร้างความทรงจำทางสังคมเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เรื่องเล่าเหล่านี้ทำหน้าที่เป็น “ความทรงจำที่สังคมเลือกจำ” ตามกรอบความคิดของ Halbwachs (1992) ซึ่งชี้ให้เห็นว่า ความทรงจำมิได้เป็นเพียงผลผลิตของปัจเจก แต่เป็นสิ่งที่ถูกจัดระเบียบและหล่อหลอมภายใต้โครงสร้างทางสังคม

การที่ชุมชนและวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารยังคงรำลึก ให้ความสำคัญสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชผ่านการบูชารูปเคารพ การประกอบพิธีสักการะ พิธีอาบนํ้ามนต์ที่มีที่มาจากเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับพระองค์ สะท้อนบทบาทของความทรงจำทางสังคมในฐานะกลไกสร้างอัตลักษณ์ร่วมของชุมชนอย่างต่อเนื่อง วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารจึงเป็นพื้นที่ทางประวัติศาสตร์และพื้นที่แห่งความทรงจำเกี่ยวกับสมเด็จพระ



พระเจ้าตากสินมหาราช

ดังนั้นในหัวข้อนี้ผู้วิจัยจะนำเสนอข้อมูลเรื่องเล่าทางประวัติศาสตร์และเรื่องเล่ามุขปาฐะ เพื่อเชื่อมโยงกับวิถีคิดในการสร้างพิธีอาบนํ้ามนต์ศักดิ์สิทธิ์ แบ่งเป็นประเด็นได้ดังนี้

1.1 เรื่องเล่าทางประวัติศาสตร์และเรื่องเล่ามุขปาฐะเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ที่มีเนื้อหาแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชกับวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร มีหลายชุดด้วยกัน เรื่องเล่าในลักษณะแรกปรากฏในพงศาวดาร ได้แก่ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับหมอบรัดเลย์ ได้กล่าวถึง วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารไว้หลายตอน ได้แก่ การเป็นวัดที่พระเจ้าลูกเธอกรมขุนอินทรพิทักษ์ (พระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช) ผนวช หรือเนื้อหากล่าวถึง ความสัมพันธ์ระหว่างสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชกับเจ้าอาวาสวัดหงส์ที่มีบทบาทในการตั้งพระนามใหม่ถวายสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช (ศรีนิล น้อยบุญแนว, 2554, หน้า 13-136)

เรื่องเล่าอีกลักษณะจะเป็นเรื่องเล่ามุขปาฐะหลังเหตุการณ์สวรรคต โดยกล่าวว่าวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารแห่งนี้เป็นสถานที่พระโลหิตของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชหยดอยู่ขณะขบวนพระบรมศพผ่านวัดหงส์ จากนั้นจึงมีการนำดินที่มีพระโลหิตสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชมาปั้นรูปพระองค์แล้วตั้งศาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช นอกจากนี้ ยังมีเรื่องเล่าเชิงปาฐกถาเกี่ยวกับความศักดิ์สิทธิ์ของดวงพระวิญญาณสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่เชื่อกันว่าสถิตที่ศาลา ที่วัดแห่งนี้จำนวนมาก

จากข้อมูลในพระราชพงศาวดารสามารถสะท้อนให้เห็นถึงบทบาทและความสำคัญของวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร ตลอดจนเจ้าอาวาสในยุคสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ซึ่งถือเป็นรากฐานสำคัญในการประกอบพิธีกรรมบูชาของวัด เรื่องเล่าเหล่านี้มีส่วนช่วยเสริมสร้างชุดความทรงจำ ส่งผลให้วัดแห่งนี้ได้รับการยอมรับว่าเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช นอกจากนี้ เรื่องเล่าจากพงศาวดารยังมีอิทธิพลต่อการยอมรับบทบาททางสังคมของวัดทำให้พิธีกรรมที่เกิดขึ้นได้รับความเชื่อถือและความศรัทธา ในขณะเดียวกัน เรื่องเล่าเหล่านี้ยังมีบทบาทสำคัญในการเปิดพื้นที่ให้เรื่องนอกพงศาวดารได้ปรากฏสู่สาธารณะชนอย่างกว้างขวาง

1.2 สระน้ำศักดิ์สิทธิ์และหินอาคม วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารยังเป็นสถานที่สำคัญที่เป็นความทรงจำทางสังคมของคนในชุมชน ส่งผลให้ในปัจจุบันมีการสร้างศาลาที่ประทับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช และยังได้สร้างศาลาบูชาหินอาคมขึ้นอยู่บริเวณทางเข้าไปยังสระนํ้ามนต์อีกด้วย พร้อมทั้งมีการขยายสระนํ้ามนต์ให้มีขนาดใหญ่ขึ้น รอบสระมีโอ่งนํ้ามนต์ที่นำมาจากสระใหญ่สำหรับให้ประชาชนนำนํ้ามนต์ใส่ขวดกลับไปบูชาที่บ้าน จากการสัมภาษณ์พระครูสมุห์ณัฐวุฒิ (การสัมภาษณ์, 7 เมษายน 2567) สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงอาราธนาพระอาจารย์ดีแห่งวัดประดู่ทรงธรรมจากกรุงศรีอยุธยา มาฟื้นฟูพระพุทธศาสนาและสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช พระอาจารย์ดีได้จาริกพระพุทธมนต์ลงบนแผ่น



หินที่ใช้ในพิธีสรงน้ำมนต์ โดยมีพระโพธิวงค์ (ซิ่น) ซึ่งเป็นเจ้าอาวาสร่วมจารึกพระคาถาอีกด้วย

ในขณะที่ตำนานอีกชุดหนึ่งบรรยายว่าสรงน้ำมนต์แห่งนี้ถือกำเนิดจากเหตุการณ์ที่พระภิกษุจากวัดประดู่ทรงธรรมนำหินอาคมมาโยนลงในสระ ณ วัดหงส์รัตนาราม และหินก้อนนั้นได้กลายเป็น “หินอาคมขนาดใหญ่” อยู่กลางก้นบึงของสระน้ำ นอกจากนี้ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชมักจะมาสรงน้ำ ณ สถานที่นี้ทุกครั้งก่อนการประกอบพระราชพิธีสำคัญ หรือก่อนออกศึก (พระครูสมุห์ณัฐวุฒิ, การสัมภาษณ์, 7 เมษายน 2567) จากเรื่องราวทั้งหมดนี้จะเห็นได้ว่า ตำนานและเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับสรงน้ำมนต์ภายในวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ประชาชนเดินทางมาร่วมพิธีอาบน้ำมนต์เพื่อความเป็นสิริมงคลจำนวนมาก

หัวข้อนี้ผู้วิจัยนำเสนอให้เห็นว่า มีเรื่องเล่าทางประวัติศาสตร์และมุขปาฐะเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้บ้างที่ทำหน้าที่เป็นฐานสำคัญในการอธิบายที่มาของพิธีอาบน้ำมนต์ศักดิ์สิทธิ์ซึ่งเรื่องเล่าเหล่านี้ไม่เพียงชี้ให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร หากยังช่วยสร้าง “ความหมายเชิงศักดิ์สิทธิ์” ให้กับพื้นที่อีกด้วย ในหัวข้อต่อไป ผู้วิจัยจะเชื่อมโยงให้เห็นว่าเรื่องเล่ามีบทบาทอย่างไรในการสร้างพิธีกรรมอาบน้ำมนต์

2. การสร้างพิธีอาบน้ำมนต์ศักดิ์สิทธิ์: เรื่องเล่ากับการผลิตซ้ำความทรงจำทางสังคมเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

2.1 การสร้างพิธีจากเรื่องเล่าทางประวัติศาสตร์และเรื่องเล่ามุขปาฐะจากหัวข้อที่แล้วผู้วิจัยได้กล่าวถึงเรื่องเล่าแห่งความทรงจำของวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยมีวัตถุประสงค์เพื่อชี้ให้เห็นวิถีคิดของทางวัดว่ามีวิถีคิดในการสร้างพิธีกรรมอาบน้ำมนต์ขึ้นมาจากสิ่งใด พิธีอาบน้ำมนต์ศักดิ์สิทธิ์ ได้มีการจัดพิธีขึ้นครั้งแรกโดยมีวัตถุประสงค์สองประการหลัก ได้แก่ 1) สร้างภาพลักษณ์เชิงบวกให้กับชุมชนผ่านทุนทางวัฒนธรรมด้านศาสนา และ 2) ใช้พิธีกรรมเป็นกลไกกระตุ้นความสนใจให้ประชาชนฝึกฝนในศาสนา (ธรรณเทพ มงคลศิริ, 2565, หน้า 129)

จากการสัมภาษณ์พระครูสมุห์ณัฐวุฒิ จิตานุกโร (การสัมภาษณ์, 7 เมษายน 2567) พิธีดังกล่าวเริ่มจัดขึ้นประมาณปี พ.ศ. 2554 และจัดขึ้นอย่างสม่ำเสมอเดือนละหนึ่งครั้งโดยมีประชาชนเข้าร่วมกว่า 500 คนในแต่ละครั้ง ในช่วงการแพร่ระบาดของไวรัสโควิด-19 พิธีถูกงดจัดชั่วคราวตามนโยบายรัฐและจัดอีกครั้งอย่างเป็นทางการปี 2567

องค์ประกอบหลักของการประกอบพิธี ได้แก่ สถานที่ประกอบพิธีคือวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร ผู้ประกอบพิธี คือ พระครูสถิตรัตนพงษ์ ผู้เข้าร่วมส่วนใหญ่เป็นชาวไทย ส่วนชาวต่างชาติพบเล็กน้อย (การสังเกตการณ์, 7 เมษายน 2567) องค์ประกอบในพิธี ได้แก่ ชันน้ำมนต์ประดิษฐานใกล้พระประธานและเชื่อมโยงด้วยสายสิญจน์ โองน้ำมนต์ศักดิ์สิทธิ์ประดับด้วยดอกไม้และสายสิญจน์โดยรอบเครื่องบวงสรวง เครื่องบายศรี น้ำมนต์จากสถานที่สำคัญในประเทศ



ลำดับพิธีกรรมโดยสังเขป เวลา 14.30 น. เริ่มแจกบัตรคิว ต่อจากนั้นเวลาประมาณ 15.00 น. เริ่มประกอบพิธีภายในบริเวณสระน้ำมนต์ โดยมีการกล่าวบูชาพระรัตนตรัย รับศีล และสวดพระพุทธรูปมนต์ และบทสวดท้าวเวสสุวรรณ หลังจากนั้น ดำเนินพิธีอาบน้ำมนต์ ประชาชนที่เข้าร่วมพิธีเข้าแถวเพื่อรับน้ำมนต์จากพระสงฆ์ ข้างสระน้ำมนต์จะมีโอ่งน้ำมนต์โดยมีการโยงสายสิญจน์จากสระน้ำมนต์ใหญ่มาที่โอ่งแยกเหล่านี้นี้ และมีเก้าอี้ให้ผู้เข้าร่วมพิธีนั่ง หลังเสร็จสิ้นผู้เข้าร่วมพิธีรับสายสิญจน์มงคลเพื่อเป็นสิริมงคล

วิธีคิดในการสร้างพิธีของวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารคือการนำเรื่องเล่าเกี่ยวกับสระน้ำมนต์ หินอาคม และสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่มาเป็นฐานในการสร้างพิธี เรื่องเล่าเหล่านี้ได้กลายเป็น “ทุนทางวัฒนธรรม” โดยเฉพาะชุดเรื่องเล่าที่ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเคยประกอบพิธีสงฆ์ที่สระแห่งนี้ก่อนออกรบ ทำให้พื้นที่ดังกล่าวเป็น “พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์” และได้รับการยอมรับนับถือจากประชาชนจำนวนมาก

สังเกตได้ว่าทางผู้จัดพิธีได้พยายามเชื่อมโยงเรื่องเล่ากับพิธีกรรมให้เห็นอย่างเป็นรูปธรรม ไม่ว่าจะเป็นป้ายประกาศบอกเล่าเรื่องราว การใช้สายสิญจน์โยงระหว่างพระรูปสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช สระน้ำมนต์ขนาดใหญ่ และโอ่งน้ำมนต์ที่โยงมายังผู้เข้าร่วมพิธี คล้ายกับเป็นการเชื่อมโยงระหว่างชุดเรื่องเล่า ความทรงจำ พิธีกรรม ในรูปแบบของการผลิตซ้ำเชิงสัญลักษณ์ซึ่งเป็นการประสานกันระหว่างความศรัทธาต่อบุคคลในประวัติศาสตร์และความศรัทธาต่อความเชื่อในอำนาจศักดิ์สิทธิ์ นอกจากนี้เมื่อนำเรื่องเล่าเหล่านี้มาสังเคราะห์ในแง่ของวัตถุประสงค์ด้านอื่นของการสร้างพิธี ได้แก่การฟื้นฟูภาพลักษณ์และจิตวิญญาณของชุมชน จะเห็นได้ว่าพิธีกรรมนี้ถูกสร้างขึ้นเพื่อตอบสนองต่อความต้องการทางสังคมในระดับชุมชนไม่ใช่แค่เฉพาะวัตถุประสงค์ทางด้านจิตใจในระดับปัจเจกเท่านั้นโดยอาศัยเรื่องเล่าที่ฝังอยู่ในความทรงจำของชุมชนและสังคมซึ่งล้วนเป็นกลไกในการ “ยืนยัน” และ “ผลิตซ้ำ” เรื่องเล่าหลักต้นทำให้วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารกลายเป็นพื้นที่แห่งความทรงจำที่ยังคงดำรงความหมายทางวัฒนธรรมในบริบทร่วมสมัยไว้ได้อย่างเข้มข้น

2.2 การสร้างพิธีจากความเชื่อเดิมเรื่องน้ำศักดิ์สิทธิ์ การศึกษาพิธีกรรมภายในวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร พบว่ามีการหลอมรวมความเชื่อเกี่ยวกับน้ำศักดิ์สิทธิ์เข้ากับพิธีอาบน้ำมนต์ โดยเฉพาะในบริบทของ “บ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์” ซึ่งมีความสำคัญมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่ประชาชนเชื่อว่าพระองค์ทรงสงฆ์น้ำมนต์ ณ จุดนี้ก่อนออกศึกดังที่กล่าวไปแล้วข้างต้นช่วยยืนยันถึงความเชื่อเกี่ยวกับน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่ในสังคมไทยมาอย่างยาวนานได้เป็นอย่างดี สอดคล้องกับงานของดินาร์ บุญธรรม (2556) ที่กล่าวว่า “น้ำ” ในสังคมไทยไม่ใช่เพียงทรัพยากรทางกายภาพ แต่ยังเป็นสัญลักษณ์ของความศักดิ์สิทธิ์ ความบริสุทธิ์ และการชำระล้างมลทินในมิติศาสนา ซึ่งสะท้อนรากฐานวิถีชีวิตของสังคมไทยที่ผูกพันกับน้ำตั้งแต่ยุคโบราณ ยิ่งไปกว่านั้น โฆษิต ไชยประสิทธิ์ (2562, หน้า 87-109) ได้วิเคราะห์ว่าความศรัทธาในพลังแห่งน้ำเป็นกลไกสำคัญในการเชื่อมโยงผู้คนผ่านพิธีกรรมที่มีน้ำเป็น



ศูนย์กลาง แม้จะเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมเข้าสู่ยุคสมัยใหม่ ความเชื่อเรื่องน้ำศักดิ์สิทธิ์ก็ยังคงมีอิทธิพลต่อจิตวิญญาณของประชาชน โดยเฉพาะในยามที่ผู้คนเผชิญกับความไม่แน่นอน

จากสภาพเศรษฐกิจ อันเป็นแรงผลักดันให้ต้องแสวงหาสิ่งยึดเหนี่ยวทางจิตใจมากขึ้นความเชื่อเกี่ยวกับสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่วัดนี้จึงมิได้มีความหมายเพียงแค่ “น้ำมนต์ในพิธี” แต่เป็นตัวแทนของพลังอำนาจเหนือธรรมชาติที่บรรจุความศักดิ์สิทธิ์ ความเป็นสิริมงคล อันมีสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชซึ่งเป็นตัวแทนของคุณงามความดี และชัยชนะมาเป็นต้นแบบของการเสพสัจญะน้ำศักดิ์สิทธิ์ อีกนัยหนึ่งการที่พระบรมรูปของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่ถูกสร้างและประดิษฐานที่สระน้ำมนต์พร้อมป้ายระบุ “พุทธคุณ” แต่ละทิศ ก็ยังสร้างความหมายเกี่ยวกับอำนาจ บารมี และความมั่นคงทางจิตใจย้อนทับความเชื่อเกี่ยวกับน้ำศักดิ์สิทธิ์อีกด้วย

จากหัวข้อนี้ ผู้วิจัยพยายามชี้ให้เห็นการเชื่อมโยงกับพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชกับสระน้ำมนต์แห่งนี้ การอ้างอิงสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชซึ่งได้รับการยอมรับในวงกว้างว่าพระองค์ทรงมีพระปรีชาสามารถด้านการศึกและศาสนาซึ่งได้เสริมสร้างภาพลักษณ์ของพื้นที่ให้มีความศักดิ์สิทธิ์มากยิ่งขึ้น ประกอบกับยังมีคำบอกเล่าที่แพร่หลายในลักษณะมุขปาฐะเกี่ยวกับการใช้น้ำจากสระศักดิ์สิทธิ์นี้ โดยมีความเชื่อว่าน้ำมนต์จากวัดหงส์รัตนารามสามารถส่งเสริมให้ผู้ที่อาบหรือดื่มน้ำมีความเจริญรุ่งเรือง โชคดีทางการค้า และปลอดภัยจากภัยอันตราย (พระครูสมุห์ณัฐวุฒิ จิตานุกโร, การสัมภาษณ์, 7 เมษายน 2567) ประกอบกับเมื่อกองทัพบุกได้เข้ามาบุรณะพื้นที่สร้างพลับพลาและอัญเชิญพระบรมรูปหล่อขนาดใหญ่ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชไปประดิษฐานไว้ บริเวณสระน้ำ พร้อมป้ายอธิบายคุณทางพุทธคุณของแต่ละทิศ เช่น ด้านเมตตามหานิยม คำขายคล้องตัว และการแคล้วคลาดปลอดภัย ส่งผลให้น้ำแห่งนี้กลายเป็นบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่ผู้คนจากหลากหลายพื้นที่เดินทางมารดน้ำเพื่อความเป็นสิริมงคลอย่างต่อเนื่องอีกทั้งพิธีดังกล่าวยังสอดคล้องกับความเชื่อเกี่ยวกับน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่มีอยู่แล้วในสังคมไทย ก็ยิ่งสนับสนุนให้วัดแห่งนี้มีพื้นที่ทางสังคมยิ่งขึ้นเช่นเดียวกัน

3. ความหมายของสัญลักษณ์ในพิธีอาบน้ำมนต์ที่วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร หัวข้อนี้ผู้วิจัยต้องการชี้ให้เห็นว่า ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหรือเรื่องเล่าท้องถิ่นที่เป็นความทรงจำร่วมที่มีผลให้เกิดการสร้างสรรคประเพณีขึ้นมาในชุมชน ในพิธีมีปรากฏการณ์ทางสังคมที่มีการผลิตซ้ำ และการเลือกสรรการนำเสนอสัญลักษณ์เพื่อสื่อความหมายบางประการต่อสังคมและการรับรู้ของคนในสังคม

พิธีอาบน้ำมนต์ศักดิ์สิทธิ์มีการสร้างสัญลักษณ์ในพิธีกรรม ทั้งวัตถุสัญลักษณ์ซึ่งนำเสนอผ่านเครื่องประกอบพิธีกรรมและพฤติกรรมของผู้เข้าร่วมพิธี โดยในการศึกษาสัญลักษณ์นี้ ผู้วิจัยใช้กรอบแนวคิดประเพณีประดิษฐ์และจะใช้แนววิเคราะห์สัญลักษณ์ของ Turner (1967) เป็นกรอบแนวคิดหลัก เทอร์เนอร์ กล่าวว่า พิธีกรรมเป็นกระบวนการที่มีโครงสร้างชัดเจน ซึ่งประกอบด้วยวัตถุและพฤติกรรมที่มีความหมายเชิงสัญลักษณ์ โดยสัญลักษณ์ในพิธีกรรมสามารถจำแนกออกเป็นสองประเภทหลัก ได้แก่ 1)



สัญลักษณ์หลัก (Dominant symbols) 2) สัญลักษณ์เครื่องมือ (Instrumental symbols) Turner ยังเสนอว่าสัญลักษณ์ในพิธีกรรมมีคุณสมบัติสำคัญ 3 ประการ ได้แก่ (1) ความเข้มข้น (Condensation) (2) ความรวมเป็นหนึ่ง (Unification) (3) การแบ่งขั้วของความหมาย (Polarization) ซึ่งประกอบด้วย ขั้วความรู้สึก (Sensory pole) ที่เน้นการรับรู้ผ่านประสาทสัมผัส เช่น สี กลิ่น หรือเสียง ขั้วอุดมคติ (Ideological pole) ที่สะท้อนระเบียบทางสังคมหรือคุณค่าทางวัฒนธรรม พิธีอาบนํ้ามนต์ศักดิ์สิทธิ์กรรมนี้ ศึกษาวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร ปรากฏวัตถุสัญลักษณ์และพฤติกรรมสัญลักษณ์ที่สำคัญ ดังนี้

3.1 สัญลักษณ์แทนอำนาจเหนือธรรมชาติ: ภาพแทนสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในฐานะ บุคคลศักดิ์สิทธิ์ สัญลักษณ์ที่แทนสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชส่วนใหญ่เป็นพระรูปปางต่างๆ สะท้อน ความคิดการให้ความสำคัญในฐานะที่เป็นศูนย์กลางของพิธีในขณะที่สัญลักษณ์แสดงสถานภาพกษัตริย์มี ทั้งวัตถุสัญลักษณ์และพฤติกรรมสัญลักษณ์ วัตถุสัญลักษณ์แทนสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชและ สถานภาพกษัตริย์ ด้านวัตถุสัญลักษณ์ พบว่า มีวัตถุสัญลักษณ์ที่สื่อความหมายถึงความโดดเด่นที่ชัดเจน ที่สุด คือรูปเคารพสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่อยู่ในพื้นที่แห่งนั้นเป็นวัตถุสัญลักษณ์หลัก เปรียบเสมือน สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้อยู่ร่วมในพิธีกรรมด้วย ซึ่งหากพิจารณาพื้นที่ประกอบของพิธีกรรม ทั้งหมด พบว่ามีการจัดแบ่งพื้นที่ที่จัดตำแหน่งให้พระรูปดังกล่าวเป็นประธานในพิธีกรรม ซึ่งตั้งอยู่ใน ตำแหน่งที่หันหน้าไปหาแท่นพิธี ทำให้สามารถมองเห็นทุกพฤติกรรมที่เกิดขึ้นในบริเวณพิธีกรรมได้เป็น อย่างดี และด้านพฤติกรรมสัญลักษณ์ พบว่ามีพฤติกรรมสัญลักษณ์ที่แสดงถึงการติดต่อกับสมเด็จพระ เจ้าตากสินมหาราชในฐานะเป็นบุคคลศักดิ์สิทธิ์ เป็นตัวแทนของอำนาจเหนือธรรมชาติ ซึ่งกล่าวได้ว่า พฤติกรรมสัญลักษณ์เหล่านี้ที่ช่วยสร้างบรรยากาศของความศักดิ์สิทธิ์ แสดงให้เห็นพลังของอำนาจเหนือ ธรรมชาติ ได้แก่ การเชื่อมโยงสายสิญจน์จากศาลที่ประทับพระรูปไปยังโถงนํ้ามนต์เพื่อให้พระสงฆ์ประกอบ พิธี การกล่าวอัญเชิญดวงพระวิญญาณสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชให้มาร่วมพิธีเพื่อความเป็นสิริมงคล ให้กับผู้ร่วมพิธี นอกจากนี้ยังมีบุคคลใส่ชุดทหารโบราณเป็นผู้ช่วยพระสงฆ์ผู้ประกอบพิธีในการอัญเชิญ นํ้ามนต์ศักดิ์สิทธิ์จากสถานที่ต่างๆ ลงในสระนํ้าขนาดใหญ่สื่อนัยถึงการเป็นทหารโบราณสมัยสมเด็จพระ เจ้าตากสินมหาราช ประกอบกับระหว่างอยู่ในช่วงพิธีกรรม ทั้งพิธีกรและพระสงฆ์ผู้ทำพิธีก็มีบทบาท ในการเน้นย้ำให้คนที่มาร่วมงานตระหนักและเห็นความสำคัญของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชใน 2 สถานะ ทั้งสถานะกษัตริย์ผู้เคยมาอาบนํ้ามนต์แห่งนี้จนสามารถกอบกู้เอกราชให้กับประเทศได้สำเร็จ และในฐานะบุคคลศักดิ์สิทธิ์ที่จะสามารถปัดเป่าทุกข์ภัยต่างๆ ให้กับผู้ที่มาร่วมงานได้ สิ่งที่เห็นได้ชัดที่สุด คือพฤติกรรมการถวายความเคารพและถวายเครื่องสักการะสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก่อนประกอบ พิธีรดนํ้ามนต์จากพระสงฆ์ น่าสังเกตว่าบริเวณฐานพระบาทของรูปเคารพ มียันต์จำลองสอดคล้องกับสระ นํ้ามนต์ขนาดใหญ่บริเวณรอบรูปเคารพและมีการอธิบายจากทางวัด โดยกล่าวอ้างว่าในอดีต สมเด็จพระ เจ้าตากสินทรงสรงนํ้าก่อนพิธีสำคัญ และการสรงนํ้าแต่ละทิศก็ให้ผลต่างกัน ได้แก่สรงนํ้ามนต์ทิศเหนือ:



บำบัดโรคร้าย ทิศใต้: คำขอรุ่งเรือง ทิศตะวันออก: เมตตามหานิยม ทิศตะวันตก: แคล้วคลาด การกล่าวถึงพุทธคุณของแต่ละทิศบริเวณศาลาที่ประทับที่เคารพสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชโดยมีรูปเคารพดังกล่าวเป็นศูนย์กลางแห่งทิศจำลองนี้ ก็เป็นเครื่องบ่งชี้ให้เห็นถึงภาพแทนสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในฐานะบุคคลศักดิ์สิทธิ์ได้เป็นอย่างดี

3.2 สัญลักษณ์แทนความศักดิ์สิทธิ์: การสื่อความหมายพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารในสังคมไทยร่วมสมัย นอกเหนือจากสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ที่ถูกสร้างให้เป็นภาพตัวแทนบุคคลศักดิ์สิทธิ์แล้ว ด้านสัญลักษณ์ที่แสดงความเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารก็พบจำนวนมากเช่นเดียวกัน แบ่งเป็นประเด็นได้ดังนี้ ด้านวัตถุสัญลักษณ์ พบวัตถุสัญลักษณ์ที่ช่วยส่งเสริมให้บริเวณบ่อน้ำมนต์กลายเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ได้แก่ สระน้ำมนต์ซึ่งนับได้ว่าเป็นสัญลักษณ์หลักที่ถูกตกแต่งให้มีความยิ่งใหญ่มากกว่าเดิม นอกจากนี้ยังมีสัญลักษณ์สำคัญอีกหนึ่งสัญลักษณ์ ได้แก่ หินอาคม ซึ่งจากการลงภาคสนามพบว่ามีการสร้างศาลาหินอาคมตามเรื่องเล่าไว้บริเวณก่อนถึงทางเข้าสระน้ำมนต์อีกด้วย อีกทั้งยังมีป้ายประกาศบอกประวัติความเป็นมาของสระน้ำมนต์เพื่อเชื่อมโยงกับบุคคลศักดิ์สิทธิ์ คือ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทำให้คนในและคนนอกชุมชนมีความทรงจำเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของพื้นที่อย่างต่อเนื่องในสังคมไทยปัจจุบัน



ภาพที่ 1 รูปเคารพสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

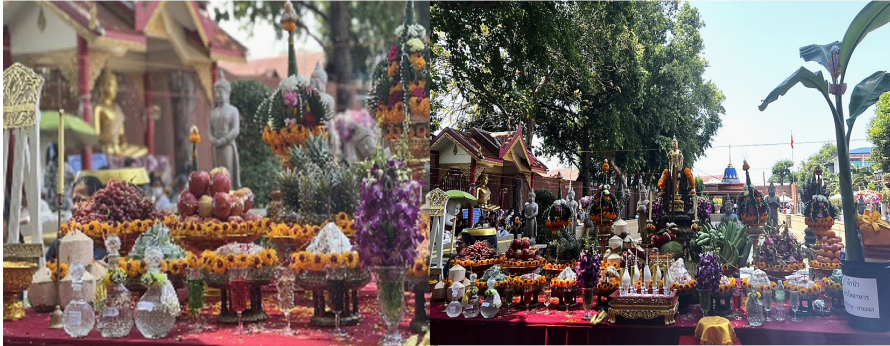


ภาพที่ 2 หินอาคม

นอกจากนี้ยังมีวัตถุสัญลักษณ์ประเภทเครื่องบวงสรวง ที่สื่อถึงความอุดมสมบูรณ์และความเป็นสิริมงคล ประกอบด้วยอาหารคาว ผลไม้ ธัญพืช และขนมหวาน อีกทั้งยังมีการนำน้ำมนต์ของสถานที่สำคัญๆ วางอยู่ในแท่นปรัมพิธี และมีชั้นน้ำมนต์ลงอักขระโบราณอีกด้วย กระบวนการเชิงพฤติกรรมในพิธีกรรมการบวงสรวงยังเป็นการสร้างภาพตัวแทนของความศักดิ์สิทธิ์ให้กับบ่อน้ำมนต์แห่งนี้ ในบริเวณดังกล่าวยังได้มีการสร้างรูปเคารพสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ได้แก่ เทพทันใจ และพระประจำวันเกิด เจ้าพ่อเจ้าแม่พญานาค ช่วยเสริมความศักดิ์สิทธิ์ให้กับบ่อน้ำมนต์แห่งนี้ได้เป็นอย่างดีเท่าที่ว่าเป็นการสร้างพื้นที่

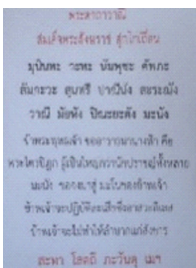


ศักดิ์สิทธิ์ให้อยู่ในความรับรู้และความทรงจำให้กับชุมชนอีกด้วย



ภาพที่ 3 เครื่องบวงสรวงประกอบพิธีอบน้ำมนต์

จากการสร้างวัตถุสัญลักษณ์ต่างๆ ที่สื่อถึงความศักดิ์สิทธิ์ไปจนถึงการวางแท่นพิธีที่รองรับน้ำมนต์จากหลายแหล่งศักดิ์สิทธิ์ ล้วนเป็นการสร้างภาพแทนที่สื่อถึงความศักดิ์สิทธิ์อย่างเข้มข้น แม้ว่า รูปเคารพต่างๆ ได้แก่ เทพทันใจ เจ้าแม่พญานาค และพระประจำวันเกิด จะไม่ได้เกี่ยวข้องกับโดยตรงกับพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชและไม่ได้มีความสัมพันธ์กับชุมชนโดยตรง แต่การนำเสนอวัตถุสัญลักษณ์ต่างๆ เหล่านี้ไว้บริเวณสระน้ำมนต์และในพิธีก็นับว่าเป็นการผนวกเอาความเชื่อที่ได้รับความนิยมในสังคมมาช่วยเสริมสร้างภาพแทนความศักดิ์สิทธิ์ให้กับสถานที่อีกด้วย ด้านพฤติกรรมสัญลักษณ์ พฤติกรรมสัญลักษณ์ของผู้ประกอบพิธีพิธีแสดงออกในลักษณะเป็นตัวกลางเพื่อสื่อสารกับอำนาจเหนือธรรมชาติและสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ผ่านท่าทางและกิริยาอาการต่างๆ ได้แก่ การอ่านพระคาถาวาณี และแจกให้กับผู้เข้าร่วมพิธีอ่านร่วมกัน โดยในใบทสวดที่ทางวัดแจกนั้นมีข้อความว่า “พระคาถาวาณี สมเด็จพระสังฆราช หรือสมเด็จพระญาณสังวร สุกโกเถื่อน” ซึ่งจากเรื่องเล่ามุขปาฐะเล่าว่าสมเด็จพระสังฆราชสุกโกเถื่อน เป็นผู้ฟังอาคมพุทธมนต์หลายประการทั้งสี่ทิศของสระน้ำมนต์ที่วัดแห่งนี้ ซึ่งพฤติกรรมดังกล่าวสะท้อนให้เห็นวิถีชีวิตที่ซ่อนอยู่เบื้องหลังของการเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของวัดนี้ได้เป็นอย่างดี



ภาพที่ 4 ใบคาถาแจกผู้เข้าร่วมพิธี



ภาพที่ 5 น้ำมนต์ศักดิ์สิทธิ์จากแหล่งอื่น



หากพิจารณาในด้านพฤติกรรมสัญลักษณ์ของผู้ประกอบพิธีซึ่งในที่นี้คือ พระสงฆ์ จะเป็นผู้ดำเนินการเจริญชัยมงคลคาถา อาราธนาศีล และเชิญพระชั้นผู้ใหญ่เทศนา ส่วนผู้เข้าร่วมพิธีกรรมจะนั่งประนมมือหันหน้าไปทางแท่นพิธีและสรงน้ำมนต์ จากนั้นผู้ประกอบพิธีจะทำการเทน้ำมนต์จากสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ลงในสรงน้ำมนต์ของทางวัดซึ่งน่าสังเกตว่า บริเวณที่เทน้ำมนต์นั้นอยู่ในบริเวณพลับพลาของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช หลังจากนั้น พระสงฆ์จะเป็นผู้ตักน้ำมนต์รดไปที่ตัวของผู้เข้าร่วมพิธี ความหมายของการประพรมน้ำมนต์เป็นไปเพื่อความเป็นสิริมงคล ขับไล่เสนียดจัญไร น่าสนใจว่าในมโนทัศน์ของลูกศิษย์ที่เคารพนับถือสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเชื่อว่า พระสงฆ์เหล่านี้เปรียบเสมือนตัวแทนสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชผนวกกับความมโนทัศน์เรื่องน้ำศักดิ์สิทธิ์ ทำให้ผู้เข้าร่วมเชื่อว่าการได้รับการประพรมน้ำมนต์จึงเป็นเสมือนการได้รับพรและพลังอำนาจจากสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชด้วย (พัชรา ทองคำ, การสัมภาษณ์, 7 เมษายน 2567)

ด้านผู้เข้าร่วมพิธี พบว่า มีพฤติกรรมสัญลักษณ์ที่แสดงความเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารได้เป็นอย่างดี ได้แก่การสักการะทิศทั้ง 4 ของสรงน้ำมนต์มักกระทำก่อนที่พิธีบวงสรวงจะเริ่มขึ้น นอกจากนี้ ยังมีการจุดธูปเทียนบูชาสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่ตั้งอยู่บริเวณสรงน้ำมนต์สื่อนัยยะถึงความศรัทธาที่มีต่อสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชและสถานที่แห่งนี้ พฤติกรรมสัญลักษณ์ที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ การนั่งให้พระสงฆ์อาบน้ำมนต์ ซึ่งนำมาจากสรงน้ำมนต์ขนาดใหญ่ด้วยความนอบน้อม ในขณะที่พระสงฆ์กำลังรดน้ำมนต์สังเกตได้ว่าผู้เข้าร่วมพิธีจะพนมมือพร้อมกับอธิษฐานตลอดเวลา ซึ่งพฤติกรรมเหล่านี้เป็นสัญลักษณ์ของการสื่อสารกับอำนาจเหนือธรรมชาติและดวงพระวิญญาณสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่สถิตอยู่บริเวณสรงน้ำมนต์ ณ วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร

4. บทบาทของพิธีอาบน้ำมนต์ที่มีต่อชุมชนและสังคมร่วมสมัย หากพิจารณาในด้าน “บทบาทและหน้าที่” โดยผู้วิจัยได้นำแนวคิด Four Functions of Folklore ของ Bascom (1965) มาใช้ประยุกต์ใช้ ซึ่งจากการศึกษาพิธีอาบน้ำมนต์ พบว่า มีบทบาทในระดับปัจเจกบุคคลที่ช่วยให้ผู้เข้าร่วมพิธีเกิดความสุขสบายใจ มีขวัญกำลังใจในการดำเนินชีวิต เนื่องจากผู้ร่วมพิธีหรือลูกศิษย์ต้องการที่อาศัยอำนาจของสรงน้ำมนต์และอำนาจของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชให้ช่วยบันดาลสุขหรือตอบสนองสิ่งที่ตนปรารถนาตามเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ที่ถูกผลิตซ้ำในสังคม ซึ่งเรื่องเล่าเหล่านี้ก็มีส่วนช่วยเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับพิธีทำให้ผู้ที่มาร่วมพิธีให้มั่นคงและมั่นใจมากขึ้น

ส่วนบทบาททางสังคมที่สำคัญได้แก่ บทบาทในการสร้างภาพแทนของวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารให้กลายเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ และบทบาทในการสร้างภาพแทนสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในฐานะบุคคลศักดิ์สิทธิ์ซึ่งเกิดมาจากการผลิตซ้ำความทรงจำทางสังคมในฐานะเป็นวัดที่มีประวัติความเป็นมาที่โดดเด่นในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชผ่านพิธีอาบน้ำมนต์และในพิธีได้บรรจุสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมต่างๆ ในพิธีกรรม ที่มีความหมายสื่อถึงการเป็นบุคคลศักดิ์สิทธิ์ของสมเด็จพระเจ้าตากสิน



มหาราช การผลิตซ้ำและการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับวัดและสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชอย่างต่อเนื่องนี้มีบทบาทในการสร้างภาพแทนของวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารให้กลายเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และมีบทบาทต่อย้ำภาพแทนสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในฐานะบุคคลศักดิ์สิทธิ์ได้เป็นอย่างดี สอดคล้องกับงานวิจัยของกอบชัย รัฐอุบล และปฐม หงส์สุวรรณ (2564, หน้า 209-226) ที่พบว่า ชาวชุมชนวัดข้างฝือกมีการสร้างภาพตัวแทนความศักดิ์สิทธิ์ผ่านพิธีกรรมบุญผะเหวด โดยมีกระบวนการสร้าง ให้พระเจ้าไชยเชษฐาธิราชที่ 1 ให้เป็นบุคคลศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นภาพตัวแทนของพระเวสสันดรและในพิธีกรรมบวงสรวงเจ้าปู่ข้างฝือกแสดงให้เห็นถึงกระบวนการสร้างข้างฝือกเชือกนี้ให้เป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นภาพตัวแทนของข้างป้างยนาเคนทร์

อีกประเด็นสำคัญคือ บทบาทในเชิงสังคมและวัฒนธรรมร่วมสมัย โดยเฉพาะในด้านการประกอบสร้างอัตลักษณ์ การขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชน กล่าวคือ พิธีอาบน้ำมนต์มีส่วนในการประกอบสร้างและธำรงอัตลักษณ์ของชุมชนในฐานะพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เชื่อมโยงกับประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชซึ่งเป็นศูนย์กลางของเรื่องเล่าและความทรงจำร่วมของผู้คนในย่านธนบุรี การจัดพิธีอย่างต่อเนื่องและมีรูปแบบเฉพาะของวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร ช่วยต่อย้ำความเชื่อและความศรัทธาที่สืบทอดจากรุ่นสู่รุ่น อีกทั้งยังทำหน้าที่ผลิตซ้ำสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่สะท้อนให้เห็นภาพแทนของสมเด็จพระเจ้าตากสินในฐานะบุคคลผู้เปี่ยมบารมี และภาพแทนของวัดในฐานะ “พื้นที่แห่งจิตวิญญาณ” ที่ผู้คนสามารถยึดโยงและระลึกถึงได้อย่างต่อเนื่อง การคงอยู่ของพิธีกรรมในลักษณะนี้จึงเป็นกลไกสำคัญในการธำรงอัตลักษณ์และสร้างความรู้สึกร่วมทางประวัติศาสตร์ของชุมชนให้ดำรงอยู่ในชีวิตประจำวัน สอดคล้องกับงานวิจัยเรื่อง ประเพณีประดิษฐ์ในชุมชนอีสานลุ่มน้ำโขงของปฐม หงส์สุวรรณ (2560) ที่พบว่า ประเพณีในชุมชนอีสานลุ่มน้ำโขงมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบและเนื้อหาเพื่อให้สอดคล้องกับการท่องเที่ยวและกระแสโลกาภิวัตน์ อีกทั้งยังมีบทบาทในการต่อรองตัวตนทางวัฒนธรรมอีกด้วย

การเกิดสำนักทางประวัติศาสตร์ชุมชนดังกล่าว มีส่วนเสริมสร้างให้พิธีกรรมอาบน้ำมนต์มีบทบาทสำคัญในการเป็นเครื่องมือการต่อรองหรือการช่วงชิงพื้นที่ทางสังคมและพื้นที่แห่งความทรงจำทางสังคมในการเป็น “ผู้สร้างพิธีเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช” เพื่อสร้างความชอบธรรมและความโดดเด่นของการเป็นผู้นำในการจัดพิธีกรรมที่เกี่ยวกับพระองค์ และได้รับความนิยมเช่นเดียวกันกับสถานที่ที่มีความเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในบริเวณใกล้เคียง เช่น วัดอินทารามวรวิหาร พระราชวังเดิม วัดคูหาสวรรค์วรวิหาร วัดราชคฤห์วรวิหาร เป็นต้น

นอกจากนี้ หากพิจารณาในบริบทของ “การท่องเที่ยวเชิงศรัทธา” ที่ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายในสังคมไทยร่วมสมัย พิธีอาบน้ำมนต์ได้กลายเป็นแรงดึงดูดสำคัญที่เชื่อมโยงผู้แสวงบุญและนักท่องเที่ยวกับพื้นที่ทางวัฒนธรรม ล้วนก่อให้เกิดการหมุนเวียนของเศรษฐกิจในระดับชุมชน และส่งเสริมให้ผู้ประกอบการรายย่อย รวมถึงกลุ่มประชาชนในท้องถิ่น มีบทบาทร่วมในการขับเคลื่อนกิจกรรมทาง



วัฒนธรรม วัดจึงมิได้เป็นเพียงศูนย์กลางของศรัทธาเท่านั้น แต่ยังกลายเป็นแหล่งเศรษฐกิจที่สร้างโอกาสทางอาชีพและเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนโดยรอบ

5. อภิปรายผลการวิจัย

การศึกษาพิธีอาบน้ำมนต์วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารเป็นการศึกษาปรากฏการณ์ความเชื่อด้วยกรอบแนวคิดการวิเคราะห์สัญลักษณ์ในพิธีกรรม ประเพณีประติษฐ์ ความทรงจำร่วมทางสังคม และบทบาทหน้าที่ของพิธีกรรม ผู้ศึกษาพยายามชี้ให้เห็นว่า ผู้สร้างพิธีกรรมนั้นสร้างพิธีกรรมขึ้นมาจากอะไร ในพิธีมีสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมอะไร ถูกนำเสนอผ่านสิ่งใด ในอีกด้านหนึ่งผู้วิจัยยังศึกษาว่าพิธีและสัญลักษณ์ดังกล่าวมีบทบาทอย่างไรในสังคม ผลจากการศึกษาดังกล่าว สามารถนำมาอภิปรายผลได้ 2 ประเด็น ดังนี้ 1) การเปรียบเทียบพิธีอาบน้ำมนต์กับพิธีอื่น 2) ปัจจัยที่ทำให้พิธีอาบน้ำมนต์ได้รับความนิยม

1. การเปรียบเทียบพิธีอาบน้ำมนต์กับพิธีอื่น จากการศึกษาของ Hobsbawm (1983) อธิบายว่า “ประเพณีประติษฐ์” (Invented traditions) มักถูกสร้างขึ้นผ่านการจัดระเบียบทางสังคมที่สะท้อนออกมาในรูปของศาสนา ความเชื่อ พิธีกรรม ตำนาน คติชน ประวัติศาสตร์ และสัญลักษณ์ต่างๆ ซึ่งเป็น “วัตถุดิบเก่าแก่” ทางวัฒนธรรมเพื่อเชื่อมโยงกับอดีตของสังคม การสร้างประเพณีนี้ลักษณะนี้มักอาศัยการทำซ้ำ (repetition) การทำให้เป็นระเบียบแบบแผน (formalization) และการทำให้เป็นพิธีการ (ritualization) จนกลายเป็นสิ่งที่ดูเหมือนถูกสืบทอดมาจากบรรพบุรุษโดยปริยาย และประเพณีประติษฐ์ดังกล่าวถูกนำมาใช้เพื่อตอบสนองบริบททางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมในช่วงเวลานั้น ดังจะเห็นได้จากงานวิจัยของ พิภก เมืองหลวง (2554) ที่พบว่า การประติษฐ์งานบุญแปดหมื่นสี่พันขันธุ์ที่มีมนต์ศรัทธาการสร้างพิธีกรรมจากคัมภีร์ไบเบิลเรื่อง แปดหมื่นสี่พันพระธรรมขันธุ์ มโนทัศน์การสร้างพิธีกรรมจากความเชื่อเรื่องบุญกรรมและมโนทัศน์การสร้างพิธีกรรมเพื่อการรวมกลุ่มทางสังคม นอกจากนี้ ผู้วิจัยพบว่า ในพิธีกรรมนี้มีการใช้ทั้งวัตถุสัญลักษณ์และพฤติกรรมสัญลักษณ์จากการตีความไบเบิล เรื่อง แปดหมื่นสี่พันพระธรรมขันธุ์เช่นเดียวกัน

จากแนวคิดดังกล่าวสอดคล้องกับมโนทัศน์ในการประกอบพิธีกรรมอาบน้ำมนต์ที่เกิดขึ้นจากความพยายามอ้างอิงหรือความพยายามในการนำอดีตที่มีความเป็นมาอันยาวนานโดยโยงเข้ากับสถานที่แห่งนั้น ซึ่งนอกจากจะอ้าง “อดีต” ให้มีความสัมพันธ์กับปัจจุบันแล้ว พิธีกรรมดังกล่าวอ้างอิงความเชื่อทางศาสนา น้ำศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งเป็นความเชื่อเดิมที่มีอยู่แล้วในสังคม การนำเอาชุดความคิดดังกล่าวมาเป็นเครื่องอธิบายพิธีกรรมนี้มีส่วนทำให้วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารเป็นที่รู้จักในวงกว้าง ประกอบกับมีการประชาสัมพันธ์งานด้วยสื่อร่วมสมัยผ่านช่องทางต่างๆ ที่กำลังได้รับความนิยมในสังคม เป็นประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจที่ทำให้การสร้างประเพณีประติษฐ์ได้รับการตอบรับจากคนในและคนนอกชุมชน รวมทั้งผู้นับถือใหม่หรือผู้ที่มีความเชื่อสมเด็จพะเจ้าตากสินมหาราชอยู่แล้วมาร่วมสนับสนุนและร่วมพิธีกรรมในพื้นที่แห่งนี้จำนวน



มาก จึงกล่าวได้ว่า พุทธทางวัฒนธรรมหรือวัดดุติบททางวัฒนธรรมจึงเป็นปัจจัยสำคัญที่มีส่วนในการประกอบสร้างประเพณีอาบน้ำมนต์ศักดิ์สิทธิ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการอ้างหรือเชื่อมโยงระหว่างพื้นที่กับตำนานเพื่อสร้างความชอบธรรมในการประกอบพิธี ช่วยเพิ่มความเก่าแก่แฝงด้วยความขลังให้กับพื้นที่แห่งนั้นให้กลายเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ร่วมกันของชุมชน เช่นเดียวกับงานวิจัยของธรรณเทพ มงคลศิริ (2565) ที่พบว่าวัดในพื้นที่ธนบุรีที่มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชต่างจัดพิธีบวงสรวงแทบทั้งสิ้น

2. ปัจจัยที่ทำให้พิธีอาบน้ำมนต์ได้รับความนิยม ประเด็นแรก พิธีอาบน้ำมนต์ส่วนใหญ่จะประกอบพิธีเมื่อเกิดเหตุการณ์สำคัญเท่านั้น แต่ในปัจจุบันพิธีนี้ถูกจัดขึ้นในวันหยุดประจำสัปดาห์ ทั้งนี้เพราะปัจจุบันการประกอบอาชีพของคน ดังนั้นเหตุผลการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวทำให้การประกอบพิธีกรรมและกิจกรรมทางศาสนามีผู้มาร่วมกิจกรรมจำนวนมากขึ้น กล่าวได้ว่าพิธีอาบน้ำมนต์เป็นเหตุผลที่ถูกนำมาสร้างสรรค์ใหม่ให้เหมาะสมกับบริบทของสังคมสมัยใหม่ สอดคล้องกับการศึกษาพิธีสวดนพเคราะห์ในสังคมไทยปัจจุบันของประเสริฐ รุณรา (2554) พบว่า พิธีสวดนพเคราะห์ส่วนใหญ่มักจัดในวันสุคติบูชาหรือวันนักขัตฤกษ์เพื่อสร้างความพิเศษให้กับพิธีกรรม และเพื่อให้มีผู้สะดวกเข้าร่วมพิธีมากกว่าวันทำงานปกติ จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า พิธีอาบน้ำมนต์มีการประดิษฐ์รูปแบบของพิธีให้สอดคล้องกับพลวัตทางสังคม โดยคำนึงถึงความสะดวกในการเดินทางมาร่วมพิธีเป็นหลัก

ประเด็นสำคัญอีกประการหนึ่งคือ ปัจจุบันพิธีอาบน้ำมนต์ได้รับการเผยแพร่และขยายขอบเขตการรับรู้ผ่านช่องทางสื่อดิจิทัลในรูปแบบต่างๆ ทั้ง เว็บไซต์ท่องเที่ยว บทความออนไลน์ และสื่อสังคมดิจิทัล เช่น Facebook และ Tik Tok การนำเสนอพิธีกรรมผ่านโลกออนไลน์ไม่เพียงเพิ่มการเข้าถึงของผู้คนหลากหลายกลุ่ม หากยังช่วยเปลี่ยนพิธีกรรมให้กลายเป็น “พุทธทางวัฒนธรรมร่วมสมัย” ที่มีศักยภาพในการแปรเปลี่ยนเป็นคุณค่าทางเศรษฐกิจ สังคม และจิตวิญญาณในเวลาเดียวกัน การเผยแพร่ในลักษณะนี้ยังสะท้อนให้เห็นการขยายขอบเขตของพิธีกรรมจากพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ภายในวัดไปสู่พื้นที่สาธารณะในโลกดิจิทัลทำให้ความศรัทธาและสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมสามารถดำรงอยู่ในรูปแบบใหม่ที่เข้าถึงคนรุ่นใหม่ได้มากขึ้นอีกด้วย

จากการศึกษา การสร้างพิธีอาบน้ำมนต์วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร เป็นเครื่องยืนยันได้ว่าไม่มีประเพณีใดที่เกิดขึ้นมาโดยไม่มีฐานความคิดหากแต่มีสิ่งที่ยึดโยงหรือมีส่วนสร้างให้เกิดขึ้นไม่ว่าจะเป็นปัจจัยทางสังคม เศรษฐกิจเป็นตัวกระตุ้น ท้ายที่สุด พิธีอาบน้ำมนต์จึงมิได้เป็นเพียงกิจกรรมเชิงศาสนา หากเป็นกระบวนการทางสังคมที่หล่อหลอมความทรงจำร่วมทางสังคม (Collective memory) ผ่านพิธีกรรมที่มีการสร้างสรรค์อันสอดแทรกบทบาทหน้าที่ทางสังคม โดยนัยดังกล่าว วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร จึงเป็นทั้ง “สถานที่แห่งความทรงจำ” และ “เวทีทางวัฒนธรรม” ที่ชุมชนใช้ในการต่อยอดผลิตซ้ำ และถ่ายทอดความทรงจำด้วยแรงแห่งศรัทธาจากรุ่นสู่รุ่น อีกทั้งยังสามารถตอบรับกับการเปลี่ยนแปลงของยุคสมัยได้อย่างยืดหยุ่นและมีพลวัต พิธีอาบน้ำมนต์วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารจึงเป็นกรณีศึกษาที่ชี้ให้เห็นพลังของพิธีกรรมในฐานะกลไกทางวัฒนธรรมที่หล่อหลอมความศรัทธาและอัตลักษณ์



ของชุมชนเข้ากับบริบททางเศรษฐกิจและเทคโนโลยีร่วมสมัยได้อย่างลงตัว พิธีกรรมนี้จึงมิได้เป็นเพียงมรดกทางวัฒนธรรมที่สืบทอดกันมา แต่เป็น “อดีตที่มีชีวิต” ซึ่งสามารถปรับตัวและดำรงอยู่ในโลกยุคใหม่ โดยยังคงรักษารากแห่งความเชื่อ ความศรัทธา ความทรงจำ และจิตวิญญาณของชุมชนไว้ได้อย่างมั่นคงและยั่งยืน

6. ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะเชิงวิชาการ

วิเคราะห์พิธีกรรมผ่านกรอบแนวคิดทางมานุษยวิทยาและสัญลักษณ์ เช่น ทฤษฎีของ Victor Turner เพื่ออธิบายบทบาทของสัญลักษณ์ในพิธีกรรมและการเปลี่ยนผ่านทางสังคมเปรียบเทียบลักษณะร่วมของพิธีกรรมในแต่ละพื้นที่เพื่อสังเคราะห์องค์ความรู้เกี่ยวกับ “ลักษณะร่วมทางวัฒนธรรม” และการปรับตัวของพิธีกรรมในบริบทสมัยใหม่ และศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างพิธีกรรมกับโครงสร้างทางสังคม เช่น บทบาทของผู้นำพิธี ความเชื่อของผู้เข้าร่วม และการจัดพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์เพื่อเข้าใจกระบวนการจัดการทางวัฒนธรรม

2. ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติการ

ควรบูรณาการพิธีกรรมเข้ากับกิจกรรมชุมชน อาทิ การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมหรือการพัฒนาแหล่งเรียนรู้ในพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ เพื่อให้พิธีกรรมมิได้เป็นเพียงมรดกทางวัฒนธรรมที่ถูกอนุรักษ์เท่านั้นแต่สามารถปรับตัวเพื่อรองรับความต้องการของสังคมในปัจจุบันได้

3. ข้อเสนอแนะสำหรับการทำวิจัยครั้งต่อไป

ควรศึกษาความเชื่อและพิธีอาบนํ้ามนต์ศักดิ์สิทธิ์สถานที่สำคัญอื่นๆ เพื่อให้เห็นวิธีคิดและบทบาทหน้าที่ของพิธีกรรมซึ่งมีรากฐานมาจากความเชื่อดั้งเดิมอันจะทำให้เข้าใจลักษณะร่วมทางวัฒนธรรมของคนในสังคม อีกทั้งยังทำให้เห็นการนำพิธีกรรมมาปรับใช้ให้สอดคล้องกับสังคมปัจจุบัน ทั้งด้านสังคม วัฒนธรรม และการสร้างความเชื่อมโยงกับชุมชน

7. องค์ความรู้ที่ได้รับ

พิธีอาบนํ้ามนต์วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร: ความทรงจำของสังคมและสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรม ทำให้ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับบทบาทของพิธีอาบนํ้ามนต์ที่วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารที่เป็นกลไกทางสังคม ทำหน้าที่ผลิตซ้ำความทรงจำร่วมของชุมชนผ่านเรื่องเล่าทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นทั้งข้อมูลภาษาพูดและลายลักษณ์อักษร และถูกนำมาผลิตซ้ำในรูปแบบของพิธีกรรมควบคู่กับความเชื่อเดิม พิธีกรรมที่สร้างขึ้นนี้ได้บรรจุสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมนำไปสู่การสร้างภาพแทนของสมเด็จพระเจ้าตากสินในฐานะ “บุคคลศักดิ์สิทธิ์” และภาพแทนของวัดในฐานะ “พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์” ที่ชุมชนสามารถยึดโยงจิตวิญญาณและตัวตนร่วมกัน ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการสร้างความหมายสร้างพื้นที่ทางสังคม สร้างสำนึกทางประวัติศาสตร์และ



อัตลักษณ์ของชุมชน พิธีกรรมดังกล่าวจึงทำหน้าที่เป็น “ทุนวัฒนธรรม ที่สามารถนำมาสร้างสรรค์เป็นกิจกรรมท่องเที่ยวที่มีคุณค่าและยั่งยืน ทั้งในมิติของการเรียนรู้เชิงประวัติศาสตร์และการสร้างความเข้าใจระหว่างผู้คนต่างพื้นที่ ต่างวัฒนธรรม ส่งผลโดยตรงต่อเศรษฐกิจชุมชน โดยชุมชนบริเวณรอบวัดต่างมีส่วนร่วมทางเศรษฐกิจ ไม่ว่าจะเป็นการจำหน่ายเครื่องบูชา เครื่องราง วัตถุมงคล รวมถึงงานบริการด้านการต้อนรับและอำนวยความสะดวกแก่นักท่องเที่ยว กิจกรรมเหล่านี้ไม่เพียงสร้างรายได้ให้แก่ชุมชน แต่ยังทำให้เกิดความภาคภูมิใจและการมีส่วนร่วมทางวัฒนธรรมอย่างมีนัยสำคัญ พิธีอบน้ำมนต์นี้จึงมีลักษณะของการผสมผสานมิติทางศาสนา เศรษฐกิจ และสังคมเข้าด้วยกันอย่างกลมกลืน ดังภาพที่ 6



ภาพที่ 6 องค์ความรู้ที่ได้รับ

เอกสารอ้างอิง

กอบชัย รัฐอุบล และปฐม หงส์สุวรรณ. (2564). ความทรงจำทางสังคมและการสร้างภาพตัวแทน ความศักดิ์สิทธิ์ในประเพณีบุญผะเหวดของชาวมุสลิมวัดช้างเผือก ตำบลพานพร้าว อำเภอศรี เชียงใหม่ จังหวัดหนองคาย. *วารสารสังคมศาสตร์และมานุษยวิทยาเชิงพุทธ*, 6(11), 209-226. <https://so04.tcithaijo.org/index.php/JSBA/article/download/248669/173007/931018>



- โฆษิต ไชยประสิทธิ์. (2562). น้ำศักดิ์สิทธิ์: การสร้างเครือข่ายสังคมล้านนา. *วารสารช่วงฉาย*, 14(1), 87-109. <https://so06.tci-thaijo.org/index.php/khuangpaya/article/view/235832/161965>
- ตินาร์ บุญธรรม. (2556). *น้ำศักดิ์สิทธิ์ในวัฒนธรรมไทย*. เข้าถึงได้จาก <http://www.thaistudies.chula.ac.th/2018/09/29>
- ธวรรณเทพ มงคลศิริ, อภิวัฒน์ สุธรรมดี และอัศวินธ์ เรืองรอง (2565). เรื่องเล่ากับการสร้างสรรค์พิธีกรรมบูชาที่เกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช: กรณีศึกษาวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร เขตบางกอกใหญ่ กรุงเทพมหานคร. *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์*, 17(2), 97-113. <https://doi.nrct.go.th/ListDoi/listDetail/10.14456%2FJar.2022.16>
- ธวรรณเทพ มงคลศิริ. (2565). *พลวัตของเรื่องเล่าและพิธีกรรมบูชาสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในพื้นที่ฝั่งธนบุรี จังหวัดกรุงเทพมหานคร*. (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา.
- ปฐม หงส์สุวรรณ. (2560). *ประเพณีประติษฐานในชุมชนอีสานลุ่มน้ำโขง*. ขอนแก่น: คลังน่านวิทยา.
- ประเสริฐ รุณรา. (2554). *พิธีสวนพเคราะห์: พลวัตของพิธีกรรมประติษฐานในสังคมไทยปัจจุบัน*. (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พิภก เมืองหลวง. (2554). *มนต์ศักดิ์และสัญลักษณ์ในงานบุญแปดหมื่นสี่พันขันท์ที่บ้านท่าม่วง อำเภอสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด: การศึกษาในฐานะพิธีกรรมประติษฐาน*. (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ศรีนิล น้อยบุญแนว. (2554). *พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับมอญแปล*. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม.
- Assmann, J. (2011). *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bascom, W. (1965). Four functions of folklore. In A. Dundes (Ed.), *The study of folklore* (pp. 279-298). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Halbwachs, M. (1992). *On collective memory* (L. A. Coser, Trans.). Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Hobsbawm, E., & Ranger, T. (Eds.). (1983). *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Turner, V. W. (1967). *The forest of symbols: Aspects of Ndembu ritual*. New York, NY: Cornell University Press.